

УДК 159.922.761:617.7

Є. А. Клопота,
кандидат психологічних наук, доцент**ВПЛИВ СІМ'Ї НА ПРОЦЕС ІНТЕГРАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ
З ВАДАМИ ЗОРУ**

У статті проаналізовано вплив родини як соціального інституту на процес інтеграції в суспільство особистості з порушеннями зору. Наголошено, що саме в родині відбувається первинна соціалізація особистості, засвоюються перші соціальні ролі, закладаються основні життєві цінності. Враховуючи значення для формування особистості саме морально-психологічного клімату родини, який визначає та опосередковує вплив усіх інших факторів, акцентовано увагу на необхідності формування адекватного емоційного контакту в родині й комунікативної компетентності дітей з порушеннями зору.

Надано результати дослідження, метою якого є аналіз взаємин батьків і дітей, встановлення рівня поінформованості з питань особливостей виховання, навчання й інтеграції в суспільство осіб із вадами зору. Дослідження мало етапний характер: по-перше — бесіди й анкетування членів родин, які мають дітей з порушеннями зору; по-друге — семінар «Особливості інтеграції в суспільство особистості з порушеннями зору»; по-третє — психологічний тренінг.

Зазначено, що результатом дослідження стало зниження рівня тривожності, почуття провини і дратівливості; підвищення рівня поінформованості батьків щодо особливостей інтеграції в суспільство особистості з порушеннями зору й усвідомлення того, що їхні незрячі діти мають можливості й здібності, які варто постійно розвивати й удосконалювати. Наголошено, психологічний супровід має бути спрямований на корекцію уявлень про незрячу дитину, зміну ставлення до наслідків сліпоти, забезпечення оптимальної позиції членів родини відносно реабілітаційних заходів, гармонізацію сімейних стосунків, активізацію ресурсів родини. Враховуючи унікальність ситуації кожної родини, лишається актуальною необхідність індивідуального підходу в організації психологічної допомоги.

Ключові слова: родина, особистість із порушеннями зору, батьки, інтеграція, психологічний супровід.

Процес соціалізації людини в суспільство починається в родині, яка є найважливішим соціальним інститутом формування й розвитку особистості, оскільки суспільство покладає відповідальність на батьків у вихованні дітей. Батьківство є комбінацією таких компонентів, як мотивація, орієнтування в дитячо-батьківському просторі, батьківська компетентність, рефлексія, і є об'єктом дослідження широкого кола фахівців, як у нашій країні, так і за кордоном.

У багатьох педагогічних, психологічних, соціологічних дослідженнях батьківство розглядається як історично зумовлений соціокультурний феномен, що змінюється за структурою й функціями відповідно до певної системи прийнятих у тій чи іншій культурі норм і правил, що регулюють виховання в родині. Значення батьків у житті дитини зумовлене роллю середовища у розвитку особистості.

Однією з основних передумов адекватного розвитку дитини є виховування в емоційно сприятливому і стабільному соціальному середовищі. Родина є одним із таких оточень: саме тут відбувається закладання майбутніх основ і навичок, необхідних для успішного існування людини в навколишньому світі, визначається ставлення дитини до себе й інших людей, формується образ його «Я» і передумови тих особливостей, які в майбутньому характеризуватимуть її як неповторну особистість. У родині відбувається первинна соціалізація особистості, засвоюються перші соціальні ролі, закладаються основні цінності життя.

На думку фахівців, найбільшого значення для формування особистості має морально-психологічний клімат родини, що визначає й опосередковує дію усіх інших факторів. У свою чергу, сам мікроклімат родини залежить від характеру сімейно-подружніх і дитячо-батьківських стосунків. Залежно від того, яким є потенціал родини (структура, освітній, культурний рівень батьків, соціально-побутові умови життя, психологічний мікроклімат, розподіл функціональних обов'язків між членами), відбувається й формування особистості дитини.

Метою статті є аналіз впливу родини на процес інтеграції в суспільство особистості з порушеннями зору, а також розроблення програми психологічної корекції взаємовідносин батьків і дітей.

Нині в Україні спостерігається тенденція збільшення сліпонароджених і дітей із глибокими порушеннями зору, а також супутні захворювання. За інформацією НІІ корекційної педагогіки РАО, 85% сліпих і слабкозорих дітей мають спадкову патологію органа зору. У родинях інвалідів по зору виховується іноді по двоє-трьох дітей зі спадковою сліпотою [0]. При цьому саме родина як соціальний інститут має безпосередній вплив на процес інтеграції в суспільство особистості з порушеннями зору. Від того, як батьки ставляться до своєї дитини, її дефекту й потенційних можливостей, який підхід — сепараційний або інтегративний — вони здійснюють у розвитку дитини, залежить успішність включення таких дітей у соціальне середовище.

Слід зауважити, що народження дитини з порушеннями зору спричиняє в родині певні проблеми, серед яких найбільш серйозними для подальшого розвитку сімейних стосунків і особистості дитини є розлучення батьків, порушення соціальних зв'язків, виникнення почуття провини в батьків і, як наслідок, неправильні форми виховання.

В. В. Ткачова виділяє такі найбільш «важкоподолані» кризові стани в родинях, які виховують дітей із фізичними відхиленнями:

- народження хворої дитини (0–3 роки);
- період встановлення їй діагнозу (3–5 років);
- період підтвердження попереднього діагнозу, визначення програми навчання і навчального закладу для дитини (7–9 років);
- перший рік навчання в школі;
- перехід у старші класи, коли дитина опиняється в складніших умовах за системою предметного навчання;
- пубертатний період;
- період професійної орієнтації й професійної підготовки;
- завершення навчання в школі, працевлаштування;
- вирішення проблем особистого життя [6].

Хотілося б зазначити, важливість урахування батьками дітей з порушеннями зору необхідності звернення уваги на розвиток вербальних і невербальних засобів спілкування. Як незряча, так і слабкозора дитина позбавлена можливості безпосереднього самостійного зорового наслідування, а тому варто як можна більше уваги приділяти немовним засобам спілкування [1].

У свою чергу, викривлення й недоліки емоційного контакту з батьками (особливо матір'ю) фіксує в дитини почуття страху, відчуження, ворожості, порушує форми спілкування з однолітками, спотворює потребу в емоційних контактах. Отже, великого значення для формування комунікативної діяльності дітей набуває комунікативна компетентність батьків, особистість яких становить суб'єктно значиме коло соціального оточення дитини, у якому формуються індивідуальність і особистість людини, яка розвивається.

Поняття «сімейне виховання» є ширшим терміном, ніж «виховання батьків», і означає накопичення та засвоєння необхідних знань і навичок усіма членами родини. Отже, це насамперед накопичення знань і навичок виконання функцій виховання дітей. При цьому під функціями виховання дітей мається на увазі створення певних стосунків між батьками й дітьми, а також їх передумов, тобто певного способу життя родини й взаємодії її членів. Функція ж всебічної допомоги у розвитку дитини означає створення таких умов, за яких її фізіологічні, емоційні й інтелектуальні потреби задовольнялися в достатній мірі і на необхідному якісному рівні [4].

Виокремимо основні фактори, що впливають на виховну ефективність: по-перше, знання батьками психології дитини і правильна оцінка її індивідуальних якостей; по-друге, адекватний емоційний відгук на поведінкові реакції дитини і її актуальні психічні стани; по-третє, вибір стосовно дитини такого способу взаємодії з нею, який найкраще відповідає її індивідуальним особливостям [3].

Аналіз поглядів на дитячо-батьківські стосунки й типи виховання у родинах дітей як з нормальним розвитком, так і з порушеннями зору, дає змогу виокремити чотири батьківські установки й відповідні їм варіанти поведінки: «прийняття й любов», «явне відкидання», «зайва вимогливість», «надмірна опіка».

Недоліки комунікативної діяльності дітей з порушеннями зору проявляються: у зниженні потреби в міжособистісних контактах і як наслідок, зниженні активності в комунікативній діяльності; у низькій оцінці себе як суб'єкта спілкування й взаємодії; у деструктивності позицій дитини з порушеннями зору в процесі спілкування; у недосконалому володінні комунікативними засобами.

Слід наголосити, що здійснення процесу корекції комунікативної діяльності дітей з порушеннями зору можливе в родині за дотримання таких умов:

1. Забезпечення навчального й спрямованого впливу на родину фахівців освітньої установи, яку відвідує дитина з порушеннями зору.

2. Забезпечення високого рівня психолого-педагогічної й комунікативної компетентності батьків, які виховують дітей з порушеннями зору.

3. Конкретизація змісту, методів і засобів корекційної роботи з родиною щодо подолання недоліків комунікативної діяльності дітей з порушеннями зору.

5. Поповнення й корекція комунікативного досвіду дитини з порушеннями зору в спільній доросло-дитячій партнерській діяльності, а також адекватні форми організації контактів з родиною, з урахуванням її інтересів, дитячої субкультури й особливостей розвитку.

6. Запобігання гіперконтролю й гіперопіки, в основі яких — несвоечасний симбіотичний характер поєднання, що утрудняє становлення дитини як суб'єкта власної життєдіяльності й комунікативної діяльності [3].

Психологічний супровід має бути спрямований на створення соціально-психологічних умов для емоційного благополуччя, успішного розвитку, виховання і навчання дитини в ситуаціях взаємодії, що організуються у межах освітнього закладу. Більше того, до системи супроводу слід включати усіх учасників освітнього процесу. Об'єктом психологічного супроводу може виступати або конкретні батьки, конкретна родина, або група родин. Мета такого супроводу — створення умови для максимального особистісного розвитку й навчання дитини в межах об'єктивно даного соціального середовища.

Психокорекційна робота може відбуватися у кілька способів:

- індивідуальна робота з членами родини;
- робота з подружньою парою;
- робота з родиною в цілому;
- групова робота з кількох родин.

Основними завданнями психокорекційної роботи з родинами є: допомога батькам пережити психічну травму; ознайомлення їх з особливостями виховання й розвитку незрячої та слабкозорої дитини; надання послуг у вигляді консультацій з планування родини; відновлення сімейного статусу дитини як особистості, що є кінцевою метою реабілітації.

Ефективність реабілітаційної роботи з такими родинами визначається: врахуванням актуального психічного (соматичного) стану дитини; аналізом особливостей сімейного функціонування у формуванні реабілітаційної програми; комбінацією різних форм і методів роботи; гнучкістю реабілітаційної тактики [5].

У 2012–2013 рр. нами проведено експериментальне дослідження 120 родин (82 жінки й 38 чоловіків у віці 25–40 років), які мають одного або кількох дітей із порушеннями зору. Метою дослідження був аналіз взаємин батьків і дітей, встановлення рівня поінформованості з питань особливостей виховання, навчання й інтеграції в суспільство осіб із вадами зору.

Дослідження проходило у кілька етапів. На першому етапі проводилися бесіди й анкетування членів родин; на другому — організовано семінар на тему: «Особливості інтеграції в суспільство особистості з порушеннями зору»; на третьому — психологічний тренінг.

Представимо отримані результати експериментального дослідження.

У досліджуваних родинах 95% дітей навчаються в спеціальних школах для сліпих або слабкозорих дітей, а 5% — вдома.

Під час бесід з'ясувалося, що саме медична реабілітація дітей з порушеннями зору є пріоритетною, з точки зору батьків, які намагаються знайти будь-які способи повернення зору дитині, навіть якщо це неможливо. При цьому важливість соціальної реабілітації лишається недооціненою. Наголошувалося на необхідності збільшення матеріального добробуту, реалізації належних

пільг, поліпшення медичної допомоги. Педагогічна реабілітація таких дітей, на думку більшості батьків, має проходити в спеціалізованих школах для сліпих і слабкозорих дітей, що аргументувалося наявністю там відповідних фахівців, які мають необхідні знання й уміння для навчання їхніх дітей. Щодо соціально-побутової реабілітації, батьки стверджували, що їм простіше самим зробити все необхідне у побуті, ніж витратити час на навчання своїх дітей. Найменше приділялося уваги психологічній реабілітації батьків і їхніх незрячих та слабкозорих дітей. Ми виокремили такі психологічні захисні механізми у батьків:

– проєкція: «У нас усе добре», хоча незряча дитина навчається вдома й не одержує потрібного рівня освіти та спілкування з однолітками;

– заперечення, витиснення: «зір обов'язково повернеться»;

– інтроєкція: «Я маю бути хорошою мамою»;

– конфлуенція: «Ми будемо завжди поруч з ним»;

– раціоналізація: «Моя дитина усе може, але просто не хоче».

Стосовно перспектив самостійної життєдіяльності дитини з вадами зору, на запитання: «Як ви ставитеся до самостійного життя своєї дитини», 65% відповідей були такими «Я сама за нього все зроблю».

Щодо того, «Скільки у вашої дитини зрячих друзів», у 78% їх немає зовсім. 74% батьків зазначали, що на канікулах їхні діти здебільшого проводять час вдома. Лише 26% батьків відповіли, що діти контактують із зрячими однолітками.

Під час анкетування отримано такі результати:

– 82,9% батьків не впевнені у майбутньому своєї дитини;

– 62,7% не уявляють професії, якою б могла оволодіти їхня дитина після закінчення школи;

– 73% батьків не знають, що таке інклюзивна освіта;

– 95% хотіли б, щоб їхні діти навчалися в тому ж місті, де вони проживають за наявності відповідних умов освіти;

– 35% батьків зазначали, що якби школи для сліпих дітей були в тому ж місті, де проживає родина, вони більше часу приділяли б розвитку своєї дитини.

При цьому матері проявляють удвічі більшу активність при вихованні незрячих дітей, ніж батьки.

Більшість батьків хотіли, щоб їхні діти навчалися у спеціальній школі-інтернаті для сліпих і слабкозорих дітей. Однак після школи змогли б вчитися, працювати й жити серед зрячих, і саме школа має готувати своїх учнів до цього. Отже, очевидним є парадокс: з одного боку, згідно з бажанням батьків, діти під час свого шкільного навчання мають бути ізольованими від світу зрячих. З іншого боку, батьки прагнуть того, щоб їхні діти з порушеннями зору надалі працювали й проживали у світі зрячих і при цьому не відчували ніяких негативних емоцій (страх, дискомфорт тощо). Це, однак, є малоймовірним, оскільки діти до випуску зі школи-інтернату практично не контактують зі зрячими, тому не мають можливості оволодіти навичками соціальної взаємодії з ними.

На другому етапі експериментального дослідження було сформовано групу з 32 осіб (20 жінок і 12 чоловіків), яка прослухала семінар на тему «Особливості інтеграції в суспільство особистості з порушеннями зору» протягом 4 год. Батькам було запропоновано обговорити такі питання:

- особливості процесу інтеграції особистості з порушеннями зору на різних стадіях соціалізації;
- формування стереотипів стосовно сліпоти;
- інклюзивна освіта;
- методичні рекомендації щодо процесу інтеграції незрячої та слабкозорої людини.

На третьому етапі з 32 батьків було сформовано групу з 12 осіб (8 жінок і 4 чоловіки), яка взяла участь у тренінговій роботі з метою усвідомлення образу своєї дитини у власних очах і особливості взаємодії інших членів родини з нею. Програма психологічного тренінгу містила такі вправи: «Вітання», «Розминка для входження в ігровий стиль взаємодії», «Яким я уявляв дитину до народження, і якою я бачу її зараз», «Мої подружні стосунки до народження дитини, і якими вони стали після її народження», «Мій настрій», «Ауготренінг», «Сліпий і поводир», «Рожеве слонення», «Робота з мандолою», «Техніка порожнього стільця», «Образ моєї дитини», «Моя дитина очима інших», «Монолог», «Плюси й мінуси моєї дитини», «Кіно про мою дитину через 10 років», Шерінг.

Треба зазначити, що в 90% учасників, які пройшли всі три етапи дослідження, змінився емоційний стан, результатом стало зниження рівня тривожності, почуття провини і дратівливості; підвищення рівня знань щодо особливостей інтеграції в суспільство особистості з порушеннями зору. 75% батьків усвідомили, що їхні незрячі діти мають необхідні можливості й здібності, які потрібно постійно розвивати й удосконалювати.

Ті, хто брав участь лише у перших двох етапах, зазначали, у 45% підвищився рівень поінформованості щодо особливостей інтеграції, інклюзивної освіти й виховання своїх дітей з порушеннями зору.

Батьки, які були задіяні лише на першому етапі дослідження, залишилися на тому ж рівні розуміння проблем своєї дитини і засобів їх вирішення, що й на початку роботи.

Отримані результати дають змогу зробити такі висновки.

Виходячи з важливості впливу родини й особливостей сімейного виховання на формування особистості дитини, організація психологічного супроводу має ґрунтуватися на сприйнятті родини дитини з порушеннями зору як одного з основних об'єктів професійної діяльності, найважливіша складова соціальної ситуації розвитку дитини. Звідси випливає необхідність використання різних видів роботи з родиною, зокрема таких, як: сімейна діагностика, сімейне консультування, психолого-педагогічна просвіта батьків, психокорекція ставлення батьків до дитини, сімейна психотерапія. Психологічний супровід таких сімей має включати:

- супровід природного розвитку батьківства;
- підтримка батьків у складній життєвій ситуації, якою є втрата дитиною зору;
- виведення членів родини зі стану психологічного стресу;
- психологічне орієнтування процесу сімейного виховання;
- допомога родині у поновленні свого соціально-психологічного і соціально-культурного статусу.

Розв'язання проблем означеної категорії сімей може бути здійснено через реалізацію програми реабілітаційних заходів, що складатиметься на базі результатів психодіагностики членів родини (насамперед матері). Важливу частину роботи має становити корекція ставлення батьків до дитини та її потенційних можливос-

тей у разі втрати зору, коректування батьківських уявлень щодо наслідків сліпоти, психологічне забезпечення оптимальної позиції членів родини відносно реабілітаційних заходів, оптимізація сімейних стосунків, активізація ресурсів родини. Водночас, враховуючи унікальність ситуації кожної родини, потрібно забезпечити індивідуальний підхід до організації й змісту психологічної допомоги. Враховуючи особливості родин, які виховують дітей із порушеннями зору, для оптимального співробітництва з ними важливими є позитивність консультивання, подолання пасивної позиції родини, включення в роботу всіх членів родини.

Водночас слід зауважити, що цей процес ускладнюється тим, що здебільшого спеціальні школи для сліпих та слабкозорих дітей і сім'ї знаходяться у різних містах. Тим не менш, психологічний супровід має здійснюватися постійно, системно і на усіх етапах соціалізації сімей, які виховують незрячих та слабкозорих дітей.

В статье проанализировано влияние семьи как социального института на процесс интеграции в общество личности с нарушениями зрения. Подчеркнуто, что именно в семье происходит первичная социализация личности, осваиваются первые социальные роли, закладываются основные жизненные ценности. Учитывая значение для формирования личности именно морально-психологического климата семьи, который определяет и опосредует влияние всех остальных факторов, акцентировано внимание на необходимости формирования адекватного эмоционального контакта в семье и собственной коммуникативной компетентности детей, имеющих нарушения зрения.

Представлены результаты исследования, целью которого является анализ взаимоотношений родителей и детей, установление уровня их информативности по вопросам особенностей воспитания, обучения и интеграции в общество лиц с нарушениями зрения. Исследование имело этапный характер: во-первых — беседы и анкетирование членов семей, имеющих одного или нескольких детей с нарушениями зрения; во-вторых — семинар «Особенности интеграции в общество людей с нарушениями зрения»; в-третьих — психологический тренинг.

Отмечено, что результатом исследования стало снижения уровня тревожности, чувства вины и раздражения; повысился уровень информативности родителей об особенностях процесса интеграции в общество личности с нарушениями зрения и осознания, что их незрячие дети обладают возможностями и способностями, которые необходимо постоянно развивать и совершенствовать. Подчеркнуто, что психологическое сопровождение должно быть направлено на коррекцию представлений о незрячем или слабовидящем ребенке, изменение отношения к последствиям слепоты, психологическое обеспечение оптимальной позиции членов семьи в отношении реабилитационных мероприятий, гармонизацию семейных отношений, активизацию ресурсов семьи. Учитывая уникальность ситуации каждой семьи, актуальной остается необходимость обеспечения индивидуального подхода к организации психологической помощи.

Ключевые слова: семья, личность с нарушениями зрения, родители, интеграция, психологическое сопровождение.

The article analyzes the influence of the family as a social institution on the process of integration into the society of the person with visual impairments. It is underlined that the primary socialization of the personality, mastering of the first social roles, laying basic life values occurs exactly in family. Considering the importance of psychological climate in family, which defines and mediates effect of all other factors for the formation of a person, attention is focused on the necessity of forming the adequate emotional contact in family and communicative competence of the children with visual impairments.

The results of research, the purpose of which was to analyze relations between parents and children, establishment of the level of their informativeness in the peculiarities of their education, teaching and integrating persons with visual impairments into society, were submitted. The study had a stage nature: firstly — interviewing and questioning the members of the families having one or more children with visual impairments; secondly — seminar «The peculiarities of integration of the people with visual impairments into society»; thirdly — psychological training.

It was noted that the result of the research was reducing the level of anxiety, the feeling of guilt and irritation; increasing of the level of parent's awareness about the peculiarities of the process of integration the personality with visual impairments into society and realization that their blind children have abilities that should be constantly developed and improved. It is emphasized that the psychological support should be directed to the correction of views on the blind and partially sighted child, a change of attitude to the consequences of blindness, psychological support of the optimal position of the members of the family in respect of rehabilitation measures, harmonization of family relations, activation of the family resources. Taking into account the uniqueness of the situation of every family, the necessity of the support of the individual approach to the organization of psychological assistance is still relevant.

Key words: family, person with visual impairments, integration, psychological support.

Список літератури

1. Вернер Д. Реабилитация детей-инвалидов — М.: ИФ «Филантроп», 2005. — 522 с.
2. Карандаева Т. А. Социально-педагогическая реабилитация детей с нарушением зрения: дис. ... канд. педагог. наук: 13.00.06 / Карандаева Татьяна Аркадьевна. — М., 1998. — 215 с.
3. Кожанова Н. С. Педагогические условия и средства коррекции коммуникативной деятельности детей с нарушениями зрения в семье: дис. ... канд. педагог. наук: 13.00.03 / Кожанова Наталья Сергеевна. — Екатеринбург, 2009. — 247 с.
4. Овчарова П. В. Психологическое сопровождение родительства. — М.: Изд-во Института психотерапии, 2003. — 319 с.
5. Полоухина Е. А. Влияние наличия ребенка-инвалида в семье на характер брачно-семейных отношений: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.04 / Полоухина Елена Александровна — СПб., 2009. — 167 с.
6. Ткачева В. В. Технологии психологической помощи семьям детей с отклонениями в развитии. — М.: АСТ; Астрель, 2007. — 318 с.

Отримано 13.12.2013 р.